

TÜRK SİYASETİNDE ASKER-SİVİL İLİŞKİLERİ (1960-1971)

Kabul Tarihi: 01.03.2016

Yayın Tarihi: 14.04.2016

Barış ERTEM*

Öz

Türkiye Cumhuriyeti tarihindeki dört askerî müdahaleden ilki 27 Mayıs 1960, ikincisi ise 12 Mart 1971 tarihinde gerçekleşmiştir. 27 Mayısçılar, darbeden sonra iktidardaki Demokrat Parti'yi kapatmış ve seçilmiş Başbakan Adnan Menderes idam edilmiştir. 12 Martçılar ise siyasete müdahale ettikten sonra iktidardaki Adalet Partisi'ni kapatmayıp sadece iktidardan uzaklaştırmış ve uygun gördükleri isimlerden oluşan hükümetlerle ülkeyi yaklaşık iki buçuk yıl yönetmişlerdir. On yıl arayla gerçekleşen bu iki askerî müdahale, Türkiye'de sivil siyasete askerî müdahale geleneğini pekiştirmiştir.

Bu çalışmada kaynak olarak dönemin Türkiye Büyük Millet Meclisi tutanakları, Cumhuriyet Senatosu tutanakları, basını ve konu ile ilgili yayımlanmış olan bazı çalışmalar kullanılmıştır. Bu kaynaklar üzerinden, 27 Mayıs 1960 ve 12 Mart 1971 askerî müdahaleleri arasındaki dönemde Türkiye siyasetinde asker-sivil ilişkilerinin incelenmesi amaçlanmıştır.

Anahtar kelimeler: 27 Mayıs 1960, 12 Mart 1971, Türkiye'de askerî darbeler, Adnan Menderes, Süleyman Demirel

MILITARY-CIVILIAN RELATIONS in TURKISH POLITICS (1960-1971)

Abstract

The first of the four military coups in the history of the Republic of Turkey on May 27, 1960 while the second was held on March 12, 1971. After the May 27, 1960, Demokrat Parti was dissolved by the military coup regime. And elected Prime Minister Adnan Menderes was executed. After March 12, 1971, Adalet Partisi was not dissolved. But coup regime ruled the country for about 2 and a half years. These two military coups have strengthened the tradition of military coup in Turkey.

In this study, minutes of the Grand National Assembly of Turkey, media and some published studies used as the resources. Aimed to investigate military-civilian relations in Turkish politics during the period between 27 May 1960 military intervention and 12 March 1971 military intervention.

Keywords: May 27, 1960, March 12, 1971, military coups in Turkey, Adnan Menderes, Süleyman Demirel

Giriş

Türkiye'de asker, siyasî alanda her zaman önemli bir yere sahip olmuştur. Askerlerle sivil siyasetçiler arasındaki ilişkilerin, siyasette belirleyici bir parametre haline gelmesi ise Demokrat Parti (DP)'nin kurulmasıyla başlayan çok partili yıllara rastlar. DP'nin kurulduğu ve muhalefette bulunduğu yıllarda, askerle ilişkisi genel olarak ılımlı olmuştur. Hatta DP, iktidara gelmesi durumunda, askerlerin özellikle 2.Dünya Savaşı'ndan beri oldukça bozulmuş olan maddî durumlarını iyileştireceği umuduyla, bazı askerî çevrelerden destek de almıştır. (Ahmad, 2007:189)

Ancak bu durum fazla uzun sürmemiş, iktidara geldikten bir ay sonra DP ile askerî çevreler arasında sorunlar başlamıştır. Bu sorunlardan ilki, 1950 yılının Haziran ayında

* Dr., İstanbul Teknik Üniversitesi. ertemb@itu.edu.tr

yaşanmıştır. DP'nin seçim propagandasındaki en önemli konulardan birisi olan Arapça ezana tekrar izin verilmesi tartışmaları, lâiklik konusunda hassas olan bazı askerî çevrelerle DP arasındaki bahar havasını bozmuştur. Türkçe ezan uygulaması, 1932 yılında başlatıldığından bir Atatürk devrimi olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle, bu uygulamaya son verilmesi tartışmaları, ordu içerisinde özellikle Atatürk devrimleri ve lâiklik konularında hassas kesimleri rahatsız etmiştir. DP yöneticileri, ordudaki bu rahatsızlığa rağmen Türkçe ezan uygulamasına son verilmesi ve ezanın tekrar Arapça okunabilmesiyle ilgili kanun teklifini 1950 yılının Haziran ayında Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne getirmiştir. Arapça ezan okuyan ve kamet getirenlerin cezalandırılacağını ifade eden Türk Ceza Kanunu'nun 526.maddesinde değişiklik içeren teklif, 16 Haziran'da Meclis'te tartışılmış ve kabul edilmiştir. (TBMM Tutanak Dergisi, Dönem 9, Cilt 1, 16 Haziran 1950: 181-187) Özellikle ordudaki üst rütbeli generallerin tepki gösterdiği kanun teklifinin oylamasına, Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) Genel Başkanı ve eski bir general olan İsmet İnönü de katılmamıştır.

Ezanın Arapça okunmasıyla ilgili kanunun tartışılması sırasında ordudan gelen tepkileri gören ve bu durumun ileride yapacağı uygulamalarda da sorun olacağını düşünen DP yönetimi, ordunun üst kademelerinde geniş çaplı bir tasfiyeye gitmiştir. Emekli edilen generallerin yerine kendisine daha yakın gördüğü generalleri getiren DP Hükümeti, böylece kendisiyle daha uyumlu bir ordu üst kademesi oluşturmayı amaçlamıştır. Bir başka iddiaya göre ise ordudaki bu tasfiyenin bir nedeni de, bir albayın, hükümete karşı askerî darbe hazırlığı olduğu yönündeki ihbardır. Bununla birlikte, üst düzey generaller, seçimden sonra İnönü ile görüşmüş ve seçim sonuçlarını iptal etmeyi teklif etmişlerdir. İnönü, teklifi geri çevirmiştir. (Ahmad, 2007: 192)

Ordunun üst kademesindeki bu tasfiye, ileride alt ve orta kademelerindeki daha genç subaylarla üst kademeler arasındaki iletişimin kopmasına ve emir-komutanın bozulmasına neden olacaktır.

1950 yılının yazında, Türkiye'nin Kore Savaşı'na Amerika Birleşik Devletleri'nin yanında asker gönderme kararı alması da, hükümetle ordu arasındaki ilişkiler açısından önemli bir dönüm noktası olmuştur. Hükümetin bu kararı Meclis'in kapalı olduğu bir dönemde, muhalefetin görüşüne başvurmadan, Cumhurbaşkanı Bayar başkanlığındaki bir Bakanlar Kurulu toplantısında almış olması da, ayrı bir tartışma konusu olmuştur. Söz konusu toplantıda, dönemin Genelkurmay Başkanı da hazır bulunmuştur. (Son Posta, 26 Temmuz 1950) Buna bağlantılı olarak Türkiye'nin 1952 yılında NATO'ya üye olması, ordu içerisinde özellikle orta rütbeli subayların hükümete bakışı açısından son derece önemli bir gelişmedir. Üst kadrolardaki generallerle zaten uyumsuzluk yaşayan orta rütbeli subaylar, NATO ülkelerinin ve özellikle Amerika Birleşik Devletleri'nin askerî teknolojisinin üstünlüğünü ve bu ülkelerdeki askerlerin ekonomik refahını gördükçe, Türkiye'deki geri kalmışlıktan dolayı DP'yi sorumlu tutmaya başlamışlardır. Genellikle ABD'de eğitim gören bu daha genç subaylarla, yeni askerî teknolojilere uyum sağlayamayan yaşlı generaller arasındaki uçurumun gittikçe daha da genişlemesi, ordunun orta kademelerinde, özellikle binbaşı-albay rütbeleri arasındaki subaylarda, zamanla hem DP'ye hem de generallere karşı artan bir hoşnutsuzluğa neden olacaktır.

DP'nin 1953 yılından itibaren otoriter bazı kararlar almaya ve uygulamaya başlaması, örneğin, 11 Aralık 1953'de Meclis'te kabul edilen "*Cumhuriyet Halk Partisi'nin Haksız İktisaplarının ladesi Hakkında Kanun*" ile CHP'nin mal varlığına el koyulması (TBMM Tutanak Dergisi, Dönem 9, Cilt 26, Toplantı 4, 11 Aralık 1953: 131; Çavdar, 2004: 43-46; Öymen, 2009: 411-450), diğer bir muhalif parti olan Millet Partisi (MP)'nin 27 Ocak 1954'de kapatılması kararı (Cumhuriyet, 28 Ocak 1954) ve Başbakan Adnan Menderes'in özellikle Meclis kürsüsü ve basın üzerinden, ordunun büyük saygı duyduğu

İsmet İnönü'ye karşı sert çıkışları bazı subay ve komutanların DP'ye karşı bu hoşnutsuzluğunu daha da arttırmıştır.

DP'nin otoriter davranışları, oylarını yükselterek yeniden zafer kazandığı 1954 Genel Seçimlerinden sonra Meclis'te büyük bir çoğunluk elde etmesiyle daha da artmıştır. Seçimlerde DP'ye oy vermeyen İnönü'nün memleketi Malatya'nın ikiye bölünerek yarısının Adıyaman İli yapılması, Millet Partisi'ne oy veren Kırşehir'in ise ilçeye dönüştürülmesi gibi örnekler, bu tavırların en çok öne çıkanlarındandır. (Birand, 1991: 110; Öymen, 2009: 499-502) Aynı dönemde muhalif basına da kısıtlamalar getirilmiştir. İnönü'nün damadı Metin Toker'in çıkarttığı Akis Dergisi'ne yaptırımlar gündeme gelmiştir. Aynı yıllarda Adnan Menderes'in İsmet İnönü'ye karşı tavrı daha da sertleşmiştir. Bazı çevrelerde, Meclis'te 500'den fazla vekili olan DP ile demokratik yollarla mücadele edilemeyeceği, ordunun hükümete karşı bir denge unsuru olduğu düşüncesinin yaygınlaşması ve ordu içerisinde DP'ye karşı müdahale tertiplerinin başlaması da bu döneme rastlar. Bu antidemokratik düşünce, gelecek yıllarda Türkiye ve Türkiye demokrasisi açısından son derece olumsuz sonuçlara neden olacaktır.

1955 senesinde gerçekleşen 6-7 Eylül Olaylarının Menderes Hükümeti üzerindeki baskısı, DP'nin muhalefete karşı otoriter reflekslerini daha da arttırmıştır. Tüm bu gelişmeler, 1957 Seçimlerine gidilirken bazı askerî çevrelerin de içinde bulunduğu tüm muhalif hareketlerin DP'ye karşı büyük oranda birleşmelerine neden olmuştur.

Bu gelişmelerin ardından DP'ye karşı ilk önemli askerî müdahale girişimi 1958'in başında ortaya çıkmıştır. Samet Kuşçu adlı bir albay, hükümete karşı müdahale hazırlığında oldukları gerekçesiyle bir grup subayı ihbar etmiştir. Sonuçta kendisinin de içinde bulunduğu 9 subay tutuklanarak yargılanmışlardır. Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın soruşturmanın ilerletilmesi isteğine karşın, olay yalnızca ihbarcı Albay Samet Kuşçu'nun iki yıl hapis cezasına mahkûm edilmesi ve diğer subayların serbest bırakılmasıyla kapatılmıştır. (Çavdar, 2004: 72) Aynı yılın Temmuz ayında Irak'ta askerî bir darbenin gerçekleşmesi ve Kral II. Faysal'ın öldürülmesi, 9 subayın yargılanması olayının üzerine fazla gitmeyen Menderes'i kaygılandırmıştır.

1959 yazında İsmet İnönü'nün Millî Mücadele rotasında başlattığı ve CHP'li çevrelerde "Büyük Taarruz" olarak anılan yurt seyahatinde çıkan olaylar, DP'nin geleceği açısından belirleyici olmuştur. Seyahat sırasında, Uşak'ta İnönü'nün aracına bardak fırlatılmış ve bir gazeteci başından yaralanmıştır. Valinin, olaylara müdahale eden emniyet güçlerine "vur emri" vermesi de, ayrıca gerginliği artırmıştır. (Akşam, 1 Mayıs 1959) İnönü'nün aracı ve konvoyu, bazı noktalarda mülkî amirler tarafından durdurulmuştur.

Başka bir seyahatinde de kendisini Kayseri'ye götüren trenin durdurulması üzerine İnönü, treni durduran vali yardımcısı ve jandarma komutanıyla yaklaşık 3 saat tartışmış, olay yerine askerî birlikler sevk edilmiştir. (Akşam, 3 Nisan 1960) İnönü'yü engellemekle görevlendirilen askerler, İnönü'nün yolunu açmış, asker selâmı vermiş ve bazıları İnönü'nün elini öpmüştür. Bu olay, askerlerin İnönü ile Menderes arasında tarafını açıkça belli ettiği ilk olaydır.

Askerin İnönü'den yana tavır aldığını gören Menderes, 18 Nisan 1960 tarihinde çıkarttığı bir yasa ile CHP'nin tüm faaliyetlerini denetlemekle görevli, geniş yetkilere sahip bir Tahkikat Komisyonu kurdurmuştur. (Öztuna ve Gökdemir, 1987: 55; Hale, 1994: 101) Tahkikat Komisyonu'nun göreve başlamasıyla birlikte CHP'nin kongreler dâhil her türlü siyasî faaliyeti durdurulmuştur. Ayrıca, komisyonun çalışmalarıyla ilgili her türlü yayına da yasak getirilmiştir. (Akşam, 19 Nisan 1960) İnönü'nün bu hamleye karşı Meclis kürsüsünden verdiği mesaj açıktır: "*Şartlar mecbur ettiğinde ihtilâl meşru olur. Bu yolda*

devam ederseniz sizi ben de kurtaramam. (TBMM Tutanak Dergisi, Dönem 11, Cilt 13, İçtima 8, 18 Nisan 1960: 207; Bila, 2008: 159)

İnönü'nün Meclis'teki bu sözlerinin hemen ardından İstanbul ve Ankara'da öğrenci hareketleri başlamış, 28 Nisan'da Beyazıt'ta çıkan olaylarda bir öğrenci hayatını kaybetmiştir. Olaylara müdahale için gönderilen askerlerden bazıları gösterici öğrencilere katılmıştır. (Birand, 1991: 169)

Yavaş yavaş kontrolü kaybeden hükümet, yeniden otorite sağlayabilmek için İstanbul ve Ankara'da sıkıyönetim ilân etmek zorunda kalmıştır. İstanbul'da bir orgeneral, Ankara'da ise bir korgeneral sıkıyönetim komutanı olarak atanmış, bu iki ilde sokağa çıkma yasağı getirilmiş ve eğlence mekânları kapatılmıştır. (Hürriyet, 29 Nisan 1960)

5 Mayıs 1960'da Ankara-Kızılay'da "555K" adıyla düzenlenen büyük gösteriler ve 21 Mayıs'ta Harp Okulu öğrencilerinin yürüyüşü gibi gelişmeler, yaklaşan askerî müdahalenin son habercileri olmuştur.

27 Mayıs 1960 Askerî Müdahalesi ve Ara Dönem (1960-1961)

Sonunda, 27 Mayıs 1960 günü sabaha karşı Tümgeneral Cemal Madanoğlu liderliğindeki çoğunluğu albay rütbeli bir grup subayın ve bu subaylara bağlı birliklerin emir-komuta zinciri dışındaki müdahale hareketi başlamıştır. Hareket, önce Merkez Komutanlık'ın müdahaleci subaylara katılması, sonra başkentteki önemli noktaların ele geçirilmesi ve son olarak Çankaya'da bulunan Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın Muhafız Alay Komutanı aracılığıyla teslim alınmasıyla başarıya ulaşmıştır.

Bu sırada Eskişehir'de bulunan Başbakan Menderes ise aracıyla Kütahya'ya geçmeye çalışırken Hava Kuvvetleri tarafından kaldırılan jetlerle tespit edilmiş ve yakalanarak Ankara'ya götürülmüştür. Böylece, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk sivil Cumhurbaşkanı ve seçilmiş Başbakanı, askerî bir darbe ile iktidardan düşürülmüştür. 27 Mayıs 1960 tarihinde gerçekleştirilen Türkiye Cumhuriyeti'nin bu ilk askerî darbe hareketi, Türkiye'de daha sonra yapılacak diğer askerî darbelerin de yolunu açmıştır.

En yüksekleri tümgeneral rütbesinde bulunan 27 Mayısçılar, hareketin meşrulaşması için bir orgenerale ihtiyaç duymuşlardır. Bunun üzerine "Millî Birlik Komitesi" adı verilen bir yapı oluşturulmuş ve Kara Kuvvetleri eski Komutanı Orgeneral Cemal Gürsel hem bu yapının hem de hareketin başına geçmiştir.

Darbenin başarıya ulaşmasından sonra 3. Cumhurbaşkanı Bayar, Başbakan Menderes, iktidardan düşürülen DP'liler ve onların "suç ortakları"nın yargılanması sürecine geçilmiştir. Yargılamaların gerçekleştirilmesi için bir "*Yüksek Adalet Divanı*" kurulmuştur.

12 Haziran 1960 tarihinde kabul edilen "*1924 tarih ve 491 sayılı Teşkilâtı Esasiye Kanunu'nun Bazı Hükümlerinin Kaldırılması ve Bazı Hükümlerinin Değiştirilmesi Hakkında Geçici Kanun*" ile kurulan Yüksek Adalet Divanı'nın amacı ise adı geçen kanunun 6.maddesinde şöyle belirtilmiştir:

"Madde 6 - Sakıt Reiscumhur ile Başvekil ve Vekilleri ve eski iktidar mebuslarını ve bunların suçlarına iştirak edenleri yargılamak üzere bir '*Yüksek Adalet Divanı*' kurulur."

Düzenlemeye göre Yüksek Adalet Divanı, adlî, idarî ve askerî kazaya mensup hâkimler arasından Bakanlar Kurulu'nun teklifi üzerine Millî Birlik Komitesi'nce seçilecek bir başkan, sekiz aslî ve altı yedek üyeden kurulur. (T.C. Resmî Gazete, 14 Haziran 1960,

no.10525) Yani, 27 Mayısçıların iktidardan düşürdüğü DP'lileri, yine 27 Mayısçıların seçtiği hâkimler yargılayacaktır.

Yüksek Adalet Divanı'nın kurulmasından kısa süre sonra yapılan yeni bir düzenlemeyle bu kez de idam cezasında üst sınır olan 65 yaş sınırı kaldırılmış, böylece 3. Cumhurbaşkanı Celal Bayar da idam cezası kapsamına girmiştir. (Akşam, 12 Temmuz 1960) Bu düzenlemeden bir gün sonra da Millî Birlik Komitesi, Celal Bayar'ın "vatana ihanet" suçundan idam talebiyle yargılanmasına karar vermiştir. (Milliyet, 13 Temmuz 1960)

Aynı zamanda, DP taraftarlarının darbecilere karşı harekete geçmesi ihtimali de düşünülmüş ve böyle bir girişimin engellenmesi için de "İnkılâp Mahkemeleri" kurulmuştur.

"Millî birlik ruhunu bozmaya yönelik muhtemel faaliyetleri" engellemek için darbecilerin uygun göreceği yerlerde kurulacak olan bu geniş yetkili mahkemeler, askerî ya da sivil üç yargıç ve bir savcıdan oluşacaktır. (Akşam, 4 Ağustos 1960)

İnkılâp Mahkemeleri, 18 Ağustos 1960 tarih ve 62 sayılı "İnkılâp Mahkemeleri Hakkında Kanun"un yürürlüğe girmesiyle birlikte resmen göreve başlamıştır. (T.C. Resmi Gazete, 22 Ağustos 1960, no.10584)

Zaten tüm vekilleri tutuklanmış olan DP, Ankara 4. Asliye Hukuk Mahkemesi'nin verdiği kararla 29 Eylül 1960 günü resmen kapatılmıştır. Böylece, Türkiye'de 10 yıldır iktidarda bulunan DP'nin siyasî yaşamı, 17 dakikalık bir duruşmanın ardından sona ermiş (Yeni Asır, 30 Eylül 1960) ve DP, Türkiye Cumhuriyeti tarihindeki yerini almıştır.

DP'lilerin Yüksek Adalet Divanı tarafından Yassıada'da yargılanmalarına ise 14 Ekim 1960 tarihinde başlanmıştır. (Akşam, 15 Ekim 1960) Millî Birlik Komitesi tarafından idamı istenenler arasında Celal Bayar ve Adnan Menderes'le birlikte Fatin Rüştü Zorlu, Hasan Polatkan, Ethem Menderes, Lütfi Kırdar, Tevfik İleri ve Celal Yardımcı gibi isimler de vardır. İdamı istenenlerin yarısından fazlası, Nisan 1960'da CHP'yi denetlemek amacıyla kurulan Tahkikat Komisyonu'nun üyeleridir.

Sanık DP'lilerin yargılanması, Yassıada'da 14 Ekim 1960 ile 15 Eylül 1961 tarihleri arasında devam etmiştir. Sanıklar, bu süre içerisinde 18 temel dava kapsamında yargılanmışlardır. Dava sürecinde Celal Bayar'ın kendisine Afgan Kralı tarafından hediye edilen bir köpeği satmasından, Adnan Menderes'in anayasayı ihlâl etmiş olmasına kadar pek çok iddia dile getirilmiştir.

Yargılama sonucunda Adnan Menderes, Fatin Rüştü Zorlu ve Hasan Polatkan hakkında "anayasayı ihlâl" suçundan idam kararı verilmiştir. Fatin Rüştü Zorlu ve Hasan Polatkan'ın idam cezaları 16 Eylül 1961 (Gece Postası, 16 Eylül 1961; Yeni İstanbul, 17 Eylül 1961), Adnan Menderes'in idam cezası ise 17 Eylül 1961 günü infaz edilmiştir. (Hürriyet, 18 Eylül 1961)

Öte yandan, 27 Mayısçıların kendi içlerinden seçtikleri 38 askerden oluşan ve Orgeneral Cemal Gürsel'in başkanlığındaki Milli Birlik Komitesi'nin yaklaşık bir buçuk yıllık doğrudan iktidarı sürecinde gerçekleşen en önemli gelişmelerden birisi, yeni bir anayasanın hazırlanması olmuştur. Milli Birlik Komitesi, yeni anayasayı hazırlama görevini Kurucu Meclis'e vermiş, Kurucu Meclis de 1961 yılının Temmuz ayında anayasa yazım sürecini tamamlamıştır. Hazırlanan yeni anayasa, 9 Temmuz 1961 günü referanduma sunulmuştur. 13 milyon seçmenden 9 milyonunun katıldığı referandumdan 6 milyon "evet" ve 3 milyon "hayır" oyu çıkmıştır. (Tercüman, 11 Temmuz 1961) Böylece, referandumda yaklaşık %62 oy oranı ile kabul edilen yeni anayasa, 20 Temmuz 1961 tarihinde yürürlüğe girmiştir. (T.C. Resmi Gazete, 20 Temmuz 1961, no.10859)

1961 Anayasası ile kurulan Milli Güvenlik Kurulu (MGK), Anayasa Mahkemesi ve Cumhuriyet Senatosu gibi kurumlarla, seçilmiş sivil siyasetçilerin yetki alanları sınırlandırılmış ve sivil siyaset üzerinde denetim sağlanmıştır. Milli Birlik Komitesi, bu denetim ve sınırlamaları sağladıktan sonra ülkeyi seçime götürmeye karar vermiştir.

İsmet İnönü ve Süleyman Demirel Hükümetleri Dönemi (1961-1971)

Seçim süreciyle birlikte yine Milli Birlik Komitesi'nin kontrolü altında yeni siyasî partiler de kurulmaya başlanmıştır. Bu partiler içerisinde en dikkat çeken, kuruluş dilekçesini 11 Şubat 1961 tarihinde vererek siyasî yaşamına başlayan Adalet Partisi (AP)'dir. (Cumhuriyet, 12 Şubat 1961) Partinin kurucu listesinin başında, kısa bir süre Genelkurmay Başkanlığı da yapmış emekli bir orgeneral olan Ragıp Gümüşpala vardır. Gümüşpala ile birlikte Tahsin Demiray, Prof. Dr. Ethem Menemencioğlu, emekli General Naci Ökten gibi isimler de dikkat çekmektedir. Adalet Partisi, kapatılan DP'nin tabanına seslenme iddiasındadır. Aynı günlerde kurulan bir diğer parti ise Yeni Türkiye Partisi (YTP)'dir.

15 Ekim 1961 tarihinde gerçekleştirilen genel seçimlere 4 siyasî parti katılmıştır. Bu partiler, Cumhuriyet Halk Partisi (CHP), Adalet Partisi (AP), Yeni Türkiye Partisi (YTP) ve Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP)'dir.

Seçimlerin sonucu, CHP'nin tek başına hükümet kuracağını öngören Milli Birlik Komitesi'nin beklediği gibi olmamıştır. MBK'nin hükümet kuracak çoğunluğu elde etmesini beklediği CHP, bu çoğunluğu elde edememiş; kapatılan DP'nin oylarına talip olan Adalet Partisi (AP) ve Yeni Türkiye Partisi (YTP), birlikte koalisyon kurabilecek ve yeni Cumhurbaşkanı seçebilecek oranda oy almışlardır. Partilerin oy oranları şöyledir: CHP: %36.7, AP: %34.8, CKMP: %14, YTP: %13.7 (TÜİK, 2008: 28)

Böyle bir koalisyonun, kapatılan DP'nin devamı olacağı ve yaptıkları darbenin etkilerini yok edeceğini düşünen Milli Birlik Komitesi üyesi askerler, duruma müdahale ederek parti liderlerini bir CHP-AP koalisyonu kurmaya ikna etmişlerdir. Başbakan ise İsmet İnönü olacaktır. 27 Mayısçıların zorlamasıyla kurulan bu koalisyon, bazı araştırmacılar tarafından “silah gölgesinde evlilik” olarak yorumlanmıştır. (Hale, 1991, s.147)

Kurulacak bu koalisyon üzerindeki etkilerini devam ettirmek isteyen 27 Mayısçılar, 21 Ekim 1961 günü toplanarak aralarında bir protokol imzalamışlardır. “21 Ekim Protokolü” olarak anılan bu protokole göre parti liderleri, 27 Mayısçıların isteklerini kabul etmezlerse Türk Silahlı Kuvvetleri seçim sonuçlarını geçersiz sayacak ve Meclis'i açtırmayacaktır.

21 Ekim Protokolü'ne imza atan ve istekleri kabul edilmezse tekrar müdahaleye hazır olan MBK üyeleri, 24 Ekim 1961 günü Çankaya'da topladıkları parti liderlerine isteklerini açıklamışlardır. Ordunun tekrar müdahalesinden çekinen liderler, “Çankaya Protokolü” olarak anılan yeni bir protokolü imzalayarak Milli Birlik Komitesi'nin isteklerini kabul etmişlerdir. (Özdemir, 2007: 155-157; Fırat, 1999: 88-89)

Siyasî parti liderlerinin, 27 Mayısçıların Cumhurbaşkanlığı için Orgeneral Cemal Gürsel'den başka aday gösterilmemesi ve Yassıda mahkûmlarının affının gündeme getirilmemesi yönündeki taleplerini kabul etmeleri sayesinde Meclis açılabilmiş ve protokol gereği partiler başka bir aday göstermeyerek darbenin lideri Orgeneral Cemal Gürsel'i Türkiye'nin dördüncü Cumhurbaşkanı olarak seçmişlerdir. (Hürriyet, 27 Ekim 1961) Gürsel, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde yapılan seçimde 607 oyun 434'ünü

almıştır. (TBMM Tutanak Dergisi, Dönem 1, Cilt 1, Toplantı 1, İkinci Birleşim, 26 Ekim 1961: 9)

Gürsel'in Cumhurbaşkanı seçilmesinden sonra İsmet İnönü, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk koalisyon hükümeti olan CHP-AP Hükümeti'nin listesini hazırlayarak 20 Kasım 1961 tarihinde Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel'e sunmuştur. Bazı gazetelere göre bu hükümet, "İkinci Cumhuriyet'in Birinci Kabinesi"dir. (Tercüman, 21 Kasım 1961) İnönü'nün hükümet listesi, Gürsel'in onayından sonra Meclis'te güvenoyuna sunulmuş ve 2 Aralık 1961 tarihinde 4 "hayır" oyuna karşı 269 "evet" ile güvenoylamasından geçmiştir. (TBMM Tutanak Dergisi, Dönem 1, Cilt 1, Birleşim 16, 2 Aralık 1961: 180)

Hükümetin göreve başlamasıyla birlikte Milli Birlik Komitesi dağılmış, yerini Silahlı Kuvvetler Birliği (SKB) adı verilen yeni bir askerî yapıya bırakmıştır. Milli Birlik Komitesi üyelerine ise ömür boyu Cumhuriyet Senatosu üyeliği hakkı verilmiştir.

Askerlerin büyük saygı duydukları İsmet İnönü'nün Başbakanlığı süresince Kara Harp Okulu Komutanı Albay Talat Aydemir'in 1962 ve 1963 yıllarında başarısızlıkla sonuçlanan iki darbe girişimi dışında ordu ile sivil hükümet arasında ciddi bir gerginlik yaşanmamıştır. Ancak, bu durum 1965 yılında yapılan seçimlerle birlikte değişmeye başlamıştır.

Adalet Partisi Genel Başkanı Ragıp Gümüşpala'nın, 6 Haziran 1964 tarihinde vefat etmesi, hem parti hem de Türk siyaseti açısından önemli bir dönüm noktasıdır. Çünkü 3 yıl önceki seçimleri az bir farkla kaybetmiş ve oylarını sürekli artırmakta olan Adalet Partisi'nin genel başkanı olacak siyasetçi, büyük olasılıkla 1965'de yapılacak seçimlerde de Türkiye'nin yeni başbakanı olacaktır.

Partinin genel başkanlığı için aday olan en sürpriz isim ise Süleyman Demirel'dir. İyi bir inşaat mühendisi olarak tanınan Demirel, Menderes döneminde Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü yapmış ve "barajlar kralı" olarak anılan, başarılı bir bürokrattır. Siyasete yeni girmiş olması onu 1950'lerin siyasî hesaplaşmalarının dışında tutan önemli bir avantajdır. Ayrıca, bir dönem Amerika Birleşik Devletleri'nde bulunup çeşitli şirketlere danışmanlık hizmeti vermiş olan Demirel, iş çevreleri, ordu ve Cumhurbaşkanı Gürsel açısından "ABD'nin Adalet Partisi'nin başında ve Başbakan olarak görmek isteyebileceği" bir isimdir. Alt gelirli bir Anadolu ailesinden geliyor olması da toplumla daha yakın bir ilişki kurmasını sağlayacaktır.

Tüm bu avantajlarını çok iyi kullanan Demirel, Adalet Partisi'nin 28-29 Kasım 1964 tarihinde yapılan kongresini 1072 oyla kazanarak AP'nin yeni genel başkanı olmuştur. Diğer adaylardan Sadettin Bilgiç 565, Tekin Arıburun ise 34 oy alabilmiştir. (Milliyet, 30 Kasım 1964) Beklendiği gibi Demirel'in genel başkanlığı, Cumhurbaşkanı Gürsel ve Başbakan İsmet İnönü tarafından olumlu karşılanmıştır. Cumhurbaşkanı Gürsel, Demirel'in "iyi eğitilmiş, geçmişi temiz ve vatansever bir kişi" olduğunu ifade etmiştir. (Cumhuriyet, 2 Aralık 1964) Başbakan İnönü'ye göreyse Demirel'in Adalet Partisi Genel Başkanı olması "pek güzel" bir gelişmedir. (Cumhuriyet, 1 Aralık 1964)

Tüm bu olumlu gelişmeleri iyi değerlendiren Süleyman Demirel'in liderliğindeki AP, 10 Ekim 1965 günü yapılan genel seçimlerde 240 milletvekiliyle tek başına iktidar olmasına yetecek kadar oy almıştır. (TÜİK, 2008: 28) Aynı seçimlerde CHP 134, Millet Partisi (MP) 31, Yeni Türkiye Partisi (YTP) 19, Türkiye İşçi Partisi (TİP) 15, Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP) ise 11 milletvekili kazanmıştır. (Akşam, 14 Ekim 1965)

Bu sonuç başlangıçta ordu genelinde olumlu karşılanırken, Adalet Partisi'nin eski Demokrat Parti'nin devamı niteliğinde olması ve tabanında bazı "lâiklik karşıtı, gerici"

unsurların bulunduğu düşüncesi gibi nedenlerle ordu içerisindeki bazı kesimleri rahatsız etmiştir.

Demirel, hükümet programını 11 Kasım 1965 günü Meclis'e sunmuş ve 172'ye karşı 252 oyla güvenoyu alarak Başbakanlık görevine başlamıştır. Alparslan Türkeş'in kısa bir süre önce başına geçmiş olduğu Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi grubu ise yeşil renkli "çekimser" oy kullanmıştır. (Akşam, 11 Kasım 1965; TBMM Tutanak Dergisi, Dönem 2, Cilt 1, Toplantı 1, 11 Kasım 1965: 328-331)

Adalet Partililer, iktidarlarının ilk günlerinde, Cumhurbaşkanlığı ve ordudan gelen olumlu işaretler nedeniyle kendilerinden emindir. Öyle ki, AP'li vekiller, Meclis'te kendilerini eleştiren 27 Mayısçı eski askerlerle "öyleyse bir ihtilâl daha yapın görelim, geç bile kaldınız" diyerek dalga bile geçmektedir. (TBMM Tutanak Dergisi, Dönem 2, Cilt 2, Toplantı 1, 2 Şubat 1966: 520)

Demirel Hükümeti'nin göreve başlamasından altı ay kadar sonra, Mart 1966'da Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel'in rahatsızlığı nedeniyle görevinden ayrılmasıyla yeni Cumhurbaşkanı seçilmesi konusu gündeme oturmuştur. Demirel, askerle arasındaki ilişkileri daha da güçlendirebilmek için Genelkurmay Başkanı, Silahlı Kuvvetler Birliği'nin lideri ve ordunun desteklediği Cumhurbaşkanı adayı olan Orgeneral Cevdet Sunay'ın Cumhurbaşkanı seçilmesini sağlamıştır. (Birand, 2007: 164-165) Meclis'te 28 Mart 1966 tarihli birleşik toplantıda yapılan oylamada CHP de Sunay'a destek vermiş ve Orgeneral Cevdet Sunay 461 oy almıştır. (TBMM Tutanak Dergisi, Birleşik Toplantı, Cilt 5, Toplantı 5, 28 Mart 1966: 35)

Orgeneral Cevdet Sunay'ın Demirel'in desteğiyle Cumhurbaşkanı seçilmesi, askerle AP Hükümeti arasındaki olumlu havayı daha da güçlendirmiştir. Bu dönemde, AP'li olduğu iddia edilen bazı kişi ve grupların Atatürk heykellerine zarar vermeleri nedeniyle yaşanan küçük gerginlikler dışında Demirel Hükümeti ile ordu arasında olumlu bir ilişki söz konusudur.

Ancak, 1961 Anayasası'nın sol yapılanmalara sağladığı çeşitli haklar, ABD'nin "Johnson Mektubu" ile Kıbrıs sorunu konusunda Türkiye aleyhinde bir tavır takındığını açıkça belli etmesiyle kamuoyunda yükselen ABD karşıtlığı ve Türkiye İşçi Partisi (TİP)'nin 1965 Seçimlerinde Meclis'e girmesi gibi etkenlerle tırmanan sol hareketin, iktidardaki AP tabanıyla çatışmaya başlaması nedeniyle ülkede tırmanan gerginlik, Adalet Partisi ile ordu arasındaki bu bahar havasının kısa sürede bozulmaya başlamasına neden olmuştur. Bu çatışma, ilerleyen yıllarda tarafların silahlanmasıyla birlikte geniş çaplı ve ölümlerle sonuçlanan şiddet olaylarına dönüşecek ve askerle seçilmiş siyasetçiler arasındaki gerilimi de sürekli tırmandıracaktır.

Asker ile Demirel Hükümeti arasındaki kısa süreli bahar havasını bozan bir diğer gelişme de, 27 Mayıs 1960'daki darbeyle mahkûm edilen eski DP'lilerin affı ve siyasî haklarının iadesi meselesi olmuştur. Demirel, ordu içerisindeki bazı kesimlerin konuya hassasiyetini bildiğinden soğukkanlı yaklaşmaya çalışsa da, hem Adalet Partisi'nin kamuoyunda DP'nin devamı olarak algılanması hem de Adalet Partisi pek çok milletvekilinin eski DP'lilerle olan bağları bu konuyu sürekli gündemde tutmuştur. Örneğin, Celal Bayar'ın kızı Nilüfer Gürsoy ve eski DP'li bakanlardan Samet Ağaoğlu'nun eşi Neriman Ağaoğlu gibi isimler, Adalet Partisi milletvekilidir.

Ordunun komuta kademesi ve 27 Mayısçıların eski DP'lilerin affı ve siyasî haklarının iadesi konusundaki rahatsızlıklarının bilinmesine karşın bu konu, yukarıda sayılan nedenlerle 1966 yılında CHP'nin de desteğiyle Meclis gündemine taşınmıştır. 1964 yılında sağlık sorunları nedeniyle tahliye edilmiş olan (Akşam, 8 Kasım 1964) Celal

Bayar'ın, yeni Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay tarafından 8 Temmuz 1966 tarihinde affedilmesi de (Hürriyet, 8 Temmuz 1966) konunun Meclis'e taşınmasında etkili olmuştur.

Eski DP'lilerin affi meselesi, Meclis'te 14 Temmuz 1966 günü "Bazı Suç ve Cezaların Affi Hakkında Kanun Tasarısı" kapsamında görüşülmüştür. Yapılan görüşmeler sonucunda DP'lilerin affını da kapsayan tasarı, 75'e karşı 205 oyla kabul edilmiştir. CHP'li vekillerden de destek alan tasarının oylamasına 170 vekil ise katılmamıştır. (TBMM Tutanak Dergisi, Dönem 2, Cilt 7, Toplantı 1, 14 Temmuz 1966: 781) Yassıada mahkûmlarının "Örtülü Ödenek Davası" gibi davalardan almış oldukları para cezaları da af kapsamına girmiştir. (Hürriyet, 15 Temmuz 1966)

780 sayılı Bazı Suç ve Cezaların Affi Hakkında Kanun, 9 Ağustos 1966 tarihinde Resmi Gazete'de yayımlanmış ve eski DP'lilerin affi resmileşmiştir. (T.C. Resmi Gazete, 9 Ağustos 1966, no.12370) Affedilen bu kişilerin siyasî haklarının iadesi içinse 3 yıl daha geçmesi gerekecek, konu 1969 seçimleri sürecinde gündeme gelecektir.

Bu dönemde ordunun belirli kesimlerini rahatsız eden tek şey Yassıada mahkûmlarının affi değildir. Ülkede yükselmeye başlayan sol hareket ve eylemler de ordu için rahatsızlık vericidir. Sol eylemler, yukarıda da ifade edildiği gibi 1961 Anayasası'nın sağladığı çeşitli haklar, ABD'nin "Johnson Mektubu" ile Kıbrıs sorunu konusunda Türkiye aleyhinde bir tavır takındığını açıkça belli etmesiyle patlayan ABD karşıtlığı ve Türkiye İşçi Partisi (TİP)'nin 1965 Seçimlerinde Meclis'e girmesi gibi etkenlerle sürekli tırmanıştır. Üstelik sol, yavaş yavaş iktidardaki Adalet Partisi'nin tabanıyla da çatışmaya başlamıştır.

Ordunun özellikle komuta kademesi, ülkede yükselen sol hareketler kadar, tırmanan bu gerginlik ve çatışmalardan da rahatsızdır. Öyle ki, Orgeneral Cemal Tural tarafından 23 Ocak 1967'de "yıkıcı faaliyetlere karşı hazır olunması" yönünde bir emir yayınlanmıştır. AP Hükümeti de, bu emirden haberdar olduğunu açıklamış ve desteklemiştir. (Ahmad, 2007: 251) Bu çatışma, ilerleyen yıllarda tarafların silahlanmasıyla birlikte geniş çaplı ve ölümlerle sonuçlanan şiddet olaylarına dönüşecektir.

Ülkedeki mevcut gerilim, 1960'ların ikinci yarısı boyunca tırmanarak devam etmiştir. 1968 yılında Paris'te başlayan "68 Hareketi"nin etkilerinin Türkiye'ye de ulaşmasıyla sol eylemler daha da artmış ve ülke bir kutuplaşma-anarşi ortamına girmiştir. Meclis'teki AP'li ve TİP'li vekillerin kavgaları sokaktaki kitlelere yansımış, solun "Uyanış Mitingleri" ve sağın "Şahlanış Mitingleri"nde karşıt görüşlü gruplar arasında çatışmalar meydana gelmiştir. Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (DİSK)'un geniş katılımlı grev ve protesto eylemleri de, gerginliği artıran önemli bir etkidir.

Aynı günlerde üniversitelerde de ilk "boykot" gerçekleşmiştir. Boykotun İlahiyat Fakültesi'nde ve başörtüsü yasağı ile ilgili olması, ordunun özellikle lâiklik konusunda hassas olan kesimlerinin tepkisini çekmiştir. Bu boykotu sol görüşlü öğrencilerin İstanbul Üniversitesi Rektörlük binası ve Hukuk Fakültesi'ndeki "üniversite işgali" izlemiştir. Aynı günlerde İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi öğrencileri de "boykot" kararı almış, Ankara Üniversitesi Dil-Tarih Coğrafya Fakültesi öğrencileri ise Milli Eğitim Bakanlığı'na yürümüşlerdir. (Cumhuriyet, 13 Haziran 1968) Gerginlik, siyasetçiler ve işçilerden sonra üniversite öğrencileri arasında da hızla yayılmıştır.

1968 Temmuzunda İstanbul Dolmabahçe'ye demirleyen ABD 6.Filosu geniş çaplı gösterilerle protesto edilmiş ve karaya çıkmış olan bazı ABD'li askerler kalabalık tarafından denize atılmıştır. 16 Şubat 1969'da yine 6.Filo'yu protesto etmek için Taksim'de toplanan kalabalıkta ise karşıt görüşlü gruplar arasında silahlı çatışmalar çıkmış ve 2 kişi ölmüş, 200'den fazla kişi yaralanmıştır. Basına göre 30 bin kişinin karıştığı olaylar, ancak

askerî birliklerin uzun süreli müdahalesiyle durdurulabilmiştir. (Akşam, 16 Şubat 1969) Bu olaylar, daha sonra “Kanlı Pazar” olarak da anılmıştır. (Birand, 2007: 185-186)

1969 Genel Seçimleri yaklaşırken askerler ile Adalet Partisi Hükümeti arasındaki gerginliklere bir yenisi daha eklenmiştir. 1966 yılında affedilen eski DP’lilerin bu kez de siyasî haklarının iadesinin gündeme gelmesi, ordunun özellikle komuta kademesi tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Ordunun hassasiyetini bilen Demirel de konunun gündeme gelmesinden rahatsızdır. Öyle ki, o günlerde basına verdiği bir röportajda hükümetin eski DP’lilere siyasî haklarını iade etmesini “*kendini pencereden atmaya*” benzetmiş ve “*Türk siyasî hayatı, başkaları için kahramanlık yapacağız diye kendimizi pencereden, damdan atmayı gerektirmez*” ifadelerini kullanmıştır. (Hürriyet, 25 Mayıs 1969)

Ancak, AP’li vekillerin çoğunluğu Demirel gibi düşünmemektedir. Yassıada mahkûmlarının pek çok Adalet Partili vekille olan yakın bağları, partinin “DP’nin devamı” olma iddiası gibi unsurlar, af sürecinde olduğu gibi bu süreçte de etkili olmuş ve siyasî hakların iadesi konusu parti gündemine yerleşmiştir. İnönü’nün siyasî hakların iadesine destek veriyor olması da konuyu gündemde tutan bir diğer önemli etkidir. Hatta askerler, bu desteği nedeniyle, büyük saygı duydukları İnönü’ye bile zaman zaman açıkça tepki göstermişlerdir.

Demirel, AP içerisinde oluşan baskıya daha fazla direnememiş ve eski DP’lilerin siyasî haklarının iadesi konusu sonunda 12 Mayıs 1969 tarihinde Meclis gündemine taşınmıştır. AP Grubu, konuyla ilgili önergeyi Meclis Anayasa Komisyonu’na sunmuştur. 27 Mayısçı eski askerlerden Alparslan Türkeş’in başında olduğu Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) de önergeyi desteklemiştir. (Milliyet, 13 Mayıs 1969) Anayasada yer alan ve ağır hapis cezasına mahkûm edilmiş olanların affa uğrasalar bile milletvekili olamayacaklarını ifade eden maddede değişiklik yapılmasını içeren önerge, CHP’nin de desteğiyle komisyondan geçmiştir.

Komisyondan geçen tasarı, 14 Mayıs 1969 tarihinde görüşülmesi için Meclis Genel Kurulu gündemine alınmıştır. 14 ve 15 Mayıs 1969 tarihlerinde görüşülen tasarı, 15 Mayıs 1969 günü oylamaya sunulmuştur. Tasarının yasalaşması için hem Meclis’ten hem de Cumhuriyet Senatosu’ndan geçmesi gerektiğinden, CHP’nin komisyonda olduğu gibi oylamada da destek vermesi şarttır. Bayar, CHP’nin desteğini sağlamak için oylamadan bir gün önce, 14 Mayıs 1969’da Pembe Köşk’e gitmiş ve İnönü ile 40 dakika görüşmüştür. Bu görüşme, Bayar’ın İnönü ile Cumhurbaşkanlığının son günlerinde yine Pembe Köşk’te yapmış olduğu görüşmeden tam 19 yıl sonra ilk görüşmesi olmuştur. Görüşmeden sonra İnönü, tasarıyla ilgili olumlu düşüncelerini ifade etmiş ve bu kararının “huzur getireceğini” söylemiştir. (Ulus, 15 Mayıs 1969)

228 imzalı kanun teklifi, Meclis’in 15 Mayıs 1969 tarihli oturumunda oya sunulmuş ve 29’a karşı 309 oyla kabul edilmiştir. (TBMM Tutanak Dergisi, Dönem 2, Cilt 36, Toplantı 4, 15 Mayıs 1969: 526) Kanunun Meclis’ten geçmesi, ordunun komuta kademesinin tepkisini daha da artırmıştır. Cumhurbaşkanı Sunay, Meclis’teki oylamadan sonra Meclis Başkanı Ferruh Bozbeyli ile görüşmüş, ordunun bu konudaki rahatsızlığını kendisine iletmış ve Anayasa değişikliğinin iptal edilmesini ya da ertelenmesini istemiştir. Demirel de kanunun iptali için partilileri ikna etmeye çalışmış ancak başarılı olamamıştır.

Bunun üzerine, askerlerin tepkisinin daha da artmasının engellenmesi için başka bir formül bulunmuştur. Meclis’ten geçen kanun teklifinin yasalaşması için Cumhuriyet Senatosu’nun onayı gerekmektedir. Senato kanunu onaylamadan önce Meclis tatil edilmiş ve bu arada genel seçimler yapılmıştır. Senato da, seçimlerden sonra teklifi onaylamış,

böylece eski DP'lilerin seçimlere katılması engellenmiştir. (Bozbeyle, 2000; 73) Bu şekilde, askerlerin tepkisinin kısmen de olsa önüne geçilmiştir.

Bu ortamda yapılan 1969 Genel Seçimleri yine AP'nin zaferi ile sonuçlanmıştır. Ülkedeki gergin ortamın da etkisiyle katılımın düşük olduğu seçimlerde (Milliyet, 13 Ekim 1969) Adalet Partisi %46.6 oy oranıyla 256 vekil çıkartarak iktidarını korumuştur. Ülkede sürekli artan gerilim ve zayıflayan siyasî istikrar, AP'nin oylarında düşüşe neden olmuştur. Ülkede tırmanan şiddet TİP'i de olumsuz etkilemiş, partinin 1965'de 14 olan vekil sayısı 2'ye düşmüştür. (TÜİK, 2008: 28)

Cumhuriyet Senatosu, eski DP'lilerin siyasî haklarını iade eden değişikliği, seçimler tamamlandıktan sonra, 6 Kasım 1969 tarihinde 23'e karşı 127 oyla onaylamıştır. (Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi, Cilt 54, Toplantı 9, 6 Kasım 1969: 121-134)

Seçimlerden sonra onaylanarak Yassıda mahkûmlarının seçime girmeleri engellenmiş olsa da, siyasî haklarının iade edilmesi, asker ile hükümet arasındaki gerginliğin yeniden tırmanmasına yol açabilecekken, Türkiye İşçi Partisi (TİP)'nin yaptığı hamle, durumu değiştirmiştir. TİP, Anayasa Mahkemesi'ne başvurarak siyasî hakların iadesini sağlayan Anayasa değişikliğinin iptalini istemiştir. TİP'in talebi Anayasa Mahkemesi'nde görüşülmüş ve mahkeme, 16 Haziran 1970 tarihinde 7'ye karşı 8 üyesinin oyuyla değişikliği iptal etmiştir. (T.C. Resmi Gazete, 7 Haziran 1971, no.13858) Değişikliğin iptali, o dönem için siyasî hakların iadesi konusunun kapanmasını sağlamış ve askerle hükümet arasındaki gerilimin yeniden tırmanmasına engel olmuştur. Bayar ve eski DP'liler ise siyasî haklarının iadesi için 4 yıl daha, 11 Aralık 1974 tarihine kadar mücadele etmek zorunda kalacaklardır.

Seçimlerden tek başına hükümet kuracak kadar oy alarak çıkan Demirel, yeni hükümetini kurduktan hemen sonra ülkedeki şiddet ve anarşi olaylarına son vereceği düşüncesiyle 1970 yılının Haziran ayında Sendikalar Yasası'nda sendikal hakları kısıtlayan bir dizi değişikliği Meclis gündemine taşımıştır. Adalet Partisi'nin bu değişikliklerle ulaşmak istediği temel amaç, özellikle son dönemde geniş katılımlı grev ve protesto eylemleri gerçekleştirmekte olan, bu eylemlerde şiddet olaylarının da meydana geldiği Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (DİSK) ve diğer sendikaları zayıflatmaktır. Değişiklikle ilgili kanun tasarısı 11 ve 12 Haziran 1970 tarihlerinde Meclis gündemine alınmış, uzun tartışmalara neden olmuştur. (TBMM Tutanak Dergisi, Dönem 3, Cilt 6, Toplantı 1, 11 Haziran 1970: 260-309; 12 Haziran 1970: 387-390) Tasarı, iki gün tartışıldıktan sonra 12 Haziran 1970 günü oya sunulmuş ve muhalefet partilerinin katılmadığı oylama sonucunda 4'e karşı 230 oyla kabul edilmiştir. (TBMM Tutanak Dergisi, Dönem 3, Cilt 6, Toplantı 1, 12 Haziran 1970: 387)

Ancak gelişmeler Demirel'in arzuladığı gibi olmamış, sendikal hakların kısıtlanması daha da geniş katılımlı eylemlere ve çatışmaların artmasına neden olmuştur. DİSK, değişikliğe 15-16 Haziran 1970 tarihinde yaptığı büyük eylemlerle tepki göstermiştir. Gösteriler sırasında yine çatışmalar meydana gelmiş, 4 kişi ölmüş, 150'den fazla kişi yaralanmıştır. Hızla büyüyen olayların durdurulamaması üzerine İstanbul'la birlikte dört ilde sıkıyönetim ilân edilmiştir.

Hükümetin tırmanan şiddet olaylarını kontrol edememesi, ordunun siyasete tekrar ağırlığını koymaya başlamasına neden olmuştur. Aynı günlerde ordu içerisinde yönetime müdahale etme zamanının geldiği düşüncesi kabul görmektedir. Müdahale için öne çıkan isimlerse Kara Kuvvetleri Komutanlığı görevine yeni atanan Orgeneral Faruk Gürler ve Hava Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Muhsin Batur'dur.

Demirel Hükümeti, içeride bu sorunlarla karşı karşıya iken dış politikada da büyük sorunlar yaşamaktadır. Ülkesinde artan uyuşturucu kullanımından Türkiye'yi sorumlu tutan ABD Başkanı Nixon, afyon üretimini durdurması için Demirel Hükümeti'ne baskı yapmaktadır. Afyon ekiminden geçimini sağlayan yüzbinlerce kişinin tepkisinden çekinen Demirel'in üretimi tamamen durdurulmaması, ABD'nin hükümete yönelik büyük tepki ve baskısına neden olmuştur. (Erhan, 2002: 701-703)

12 Mart 1971 Askerî Müdahalesi ve Ara Dönem (1971-1973)

1971 yılına girildiğinde, Demirel Hükümeti bu iç ve dış sorunlar nedeniyle hareket edemez durumdadır ve ordunun komuta kademesinde de müdahale fikri netleşmiştir. Öyle ki, 1970 yılının Kasım ayında Hava Kuvvetleri Komutanı Muhsin Batur, Cumhurbaşkanı Sunay'ı ziyaret ederek kendisine bir mektup sunmuş ve “ordunun çeşitli kademelerinde belirgin hale gelen rahatsızlığı” ifade etmiştir. Bu ziyaret, basına “Batur, Sunay'a muhtıra verdi” şeklinde yansımıştır. (Cumhuriyet, 12 Aralık 1970) 1971 yılının Mart ayının başlarında ise Genelkurmay Başkanı Memduh Tağmaç, Ankara'da 2 binden fazla üst düzey subay ve generalin katıldığı bir toplantı düzenlemiş, toplantıda “gereken, gerektiği zaman yapılacaktır” ifadelerini kullanmıştır. (Hürriyet, 4 Mart 1971)

Özellikle 1960'ların başlarından beri çıkarttıkları Yön ve Devrim Dergilerindeki yazılarıyla ordunun yönetime müdahale etmesi gerektiği fikrini savunan Doğan Avcıoğlu, İlhan Selçuk gibi bazı sol görüşlü aydınlardan da etkilenen komutanlar, 9 Mart 1971 tarihinde darbeyi kararlaştırmak amacıyla toplanmışlardır. Komutanlar arasındaki bazı anlaşmazlıklar ve Cumhurbaşkanı Sunay'ın kesin desteğinin sağlanması gerektiği düşüncesiyle, müdahale 3 gün kadar gecikecektir.

Görüş ayrılıkları giderildikten ve Sunay'ın desteği de alındıktan sonra komutanlar, 12 Mart 1971 tarihinde hükümetin derhal istifa etmesi ve “ordunun üzüntülerini giderecek partiler üstü bir hükümetin” kurulması gerektiği yönündeki bir muhtıra metni imzalamış ve Cumhurbaşkanlığı, Cumhuriyet Senatosu Başkanlığı, Meclis Başkanlığı ve Başbakan Demirel'e göndermişlerdir. Aynı muhtıra metnine göre, hükümetin istifa etmemesi durumunda ordu yönetime doğrudan el koyacaktır.

Muhtıra metninin altında imzası bulunan komutanlar, Genelkurmay Başkanı Orgeneral Memduh Tağmaç, Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Faruk Gürler, Deniz Kuvvetleri Komutanı Oramiral Celal Eyiceoğlu ve Hava Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Muhsin Batur'dur. (Hürriyet, 12 Mart 1971) Ordunun baskısına direnemeyen Demirel, aynı gün istifa etmek zorunda kalmıştır. (Birand, 2007: 247-256; Demirel, 2004: 62-63)

Başbakan Süleyman Demirel, askerlerin muhtırasına bir tepki olarak, Cumhurbaşkanı Sunay'a gönderdiği istifa mektubunda “*Genelkurmay Başkanı ve kuvvet komutanları tarafından zatı devletinize, Cumhuriyet Senatosu Başkanlığına ve Millet Meclisi Başkanlığına tevdi edilip bugün saat 13.00'de Türkiye Radyolarından Türk Kamuoyuna duyurulan muhtırayla anayasa ve hukuk devleti anlayışını bağdaştırmak mümkün değildir. Bu durum muvacehesinde hükümetin istifasını saygıyla arz ederim*” ifadelerini kullanmıştır. (Cumhuriyet, 13 Mart 1971)

12 Martçılar, kendi aralarındaki görüş ayrılıkları nedeniyle sefelleri 27 Mayısçılardan farklı olarak Meclis'i ve siyasî partileri kapatmamışlar, Meclis aritmetiğini fazla değiştirmemişlerdir. Buna karşılık, Meclis'teki partilerin hükümet kurmalarına izin vermemişler, kendilerinin seçtikleri kişilerden kurulmuş “partiler üstü” hükümetler aracılığıyla ülkeyi yaklaşık iki buçuk yıl yönetmişlerdir.

Bu hükümetlerin ilki Nihat Erim Hükümeti olmuştur. Erim, 12 Martçıların tavsiyesiyle Cumhurbaşkanı Sunay tarafından Başbakan olarak atanmış ve 18 Mart 1971 tarihinde, Kocaeli milletvekili olduğu CHP'den istifa ederek Başbakanlık görevine başlamıştır. (Milliyet, 19 Mart 1971) 12 Mart ara rejiminin diğer hükümetleri ise Ferit Melen ve Naim Talu Hükümetleri olacaktır.

Muhtıradan hemen sonra özellikle sola karşı büyük bir baskı başlamış, aralarında 12 Mart'tan önce askerın müdahalesini savunan Devrim Dergisi'nin bazı yazarlarının da bulunduğu birçok sol görüşlü aydın ve vatandaş tutuklanmıştır. TİP kapatılmış, sol görüşlü dernekler dağıtılmıştır.

12 Mart sonrası soldaki diğer önemli bir gelişme ise CHP'de yaşanmıştır. Partinin 34 yıllık Genel Başkanı "Milli Şef" İsmet İnönü, 14 Mayıs 1972 tarihinde düzenlenen kurultayı kaybederek yerini 826 oyla yeni genel başkan olarak seçilen Bülent Ecevit'e bırakmıştır. (Cumhuriyet, 15 Mayıs 1972; Kili, 1976: 325-331) Böylece Ecevit, "12 Mart rejiminin baskısı altındaki solun yeni lideri" olarak Türk siyaset sahnesinde belirginleşmeye başlamıştır.

İnönü, kurultayı kaybettikten yaklaşık 6 ay sonra, 4 Kasım 1972'de CHP'den ve milletvekilliği görevinden istifa etmiştir. (Milliyet, 5 Kasım 1972) Bundan 1 yıl kadar sonra, 25 Aralık 1973 tarihinde de geçirdiği kalp krizi sonucu hayatını kaybetmiştir. (Hürriyet, 26 Aralık 1973)

12 Mart ara rejimi döneminde sivil siyasetçilerle askerler arasında yaşanan önemli gerginliklerden biriyse 1973 yılındaki Cumhurbaşkanlığı seçimi meselesi olmuştur. Cevdet Sunay'ın görev süresinin dolmasıyla birlikte yeni Cumhurbaşkanının seçilmesi gerekmektedir. 12 Martçılar, askerî müdahale sırasında Kara Kuvvetleri Komutanı olan ve müdahaleden sonra da Genelkurmay Başkanlığı görevine getirilen Orgeneral Faruk Gürler'in Cumhurbaşkanı seçilmesi için Meclis'e ve siyasî liderlere baskı yapmıştır.

Ancak, CHP'nin 12 Mart 1971 Askerî Müdahalesine tepki göstermiş olan yeni lideri Bülent Ecevit ve doğrudan müdahalenin hedefi olan Süleyman Demirel, Orgeneral Faruk Gürler'in Cumhurbaşkanı olmasına sıcak bakmamaktadır. Buna gösterdikleri temel gerekçe ise, yine bir Genelkurmay Başkanı'nın Cumhurbaşkanı seçilmesi durumunda bunun bir gelenek hâlini alacağı ve Çankaya kapısının sivil siyasetçilere kapanacağıdır.

Demirel ve Ecevit, Gürler'in Cumhurbaşkanı olmasını engellemek için ilk olarak mevcut Cumhurbaşkanı Sunay'ın görev süresini uzatmayı düşünmüşler, ancak partileri ve vekilleri arasındaki bazı anlaşmazlıklar nedeniyle bunu gerçekleştirememişlerdir. Bunun üzerine Adalet Partisi, Cumhurbaşkanlığına, emekli bir orgeneral olan Tekin Arıburun'u aday göstermiş, CHP ise Gürler'e "hayır" oyu verme kararı almıştır.

Gürler ise orduda kendisini Cumhurbaşkanlığı için destekleyen üst düzey komutanlara güvenmiş ve aday olabilmek için 5 Mart 1973 tarihinde Genelkurmay Başkanlığı görevinden istifa etmiştir. Gürler, 7 Mart 1973 günü yemin ederek Cumhuriyet Senatörlüğü görevine başlamış ve Cumhurbaşkanlığı için resmen aday olmuştur.

Ancak, Meclis'te 13 Mart 1973 günü yapılan Cumhurbaşkanlığı seçimi, Faruk Gürler'in beklediği gibi sonuçlanmamıştır. Gürler, 4 turda da Cumhurbaşkanlığı için yeterli oyu alamamış, hatta birinci bile olamamıştır. 1961 Anayasası'na göre Cumhurbaşkanı seçilebilmek için ilk turda 423, sonrakilerde ise 318 oy alması gereken Gürler, en fazla 200 oy alabilmiştir. Tüm turlarda birinci olan Tekin Arıburun da Cumhurbaşkanı olabilmek için yeterli oyu alamamış, böylece 13 Mart 1973 tarihli seçim sonuçsuz kalmıştır. (TBMM Tutanak Dergisi, Birleşik Toplantı, Cilt 12, 13 Mart 1973: s.147-150)

Gürler, seçim sonucu karşısında Cumhurbaşkanı olamayacağını anlamış ve bir hafta kadar sonra da Tekin Arıburun ile birlikte adaylıktan çekilmiştir. (Hürriyet, 21 Mart 1973)

Bunun üzerine, mevcut Cumhurbaşkanı Sunay'ın görev süresinin uzatılması bir kez daha gündeme gelmiş, ancak bu girişim yine sonuçsuz kalmıştır. Sonunda, Adalet Partisi'nin, ılımlı bir asker olarak tanınan, soyadı kendisine Atatürk tarafından verilmiş olan, emekli oramiral ve Moskova Büyükelçisi Fahri Korutürk'ü önermesi ve CHP Lideri Ecevit'in de sıcak bakması sonucu, emekli Oramiral Fahri Korutürk Cumhurbaşkanlığına aday gösterilmiştir.

Cumhurbaşkanlığı için yeni seçim, Meclis'te 6 Nisan 1973 günü yapılmıştır. Beklendiği gibi, AP ve CHP'nin üzerinde anlaştıkları aday Fahri Korutürk, ilk turda 365 oy alarak milletvekillerinin "bravo" sesleri ve alkışlarıyla birlikte Türkiye Cumhuriyeti'nin 6. Cumhurbaşkanı seçilmiştir. (TBMM Tutanak Dergisi, Birleşik Toplantı, Cilt 12, 6 Nisan 1973: s.224)

Demirel ve Ecevit'in anlaşarak, 12 Martçıların adayı Orgeneral Gürler'i Cumhurbaşkanı seçtirmemesiyle fiilen sona eren 12 Mart ara rejimi, 14 Ekim 1973 tarihinde yapılan genel seçimlerden birinci parti olarak çıkan CHP'nin Lideri Ecevit'in, Erbakan'ın Milli Selâmet Partisi ile seçilmiş-sivil bir koalisyon hükümeti kurup 26 Ocak 1974 tarihinde Başbakanlık görevine başlamasıyla resmen son bulmuştur.

Sonuç

Türkiye'de asker, Cumhuriyet tarihinin çok önemli bir bölümünde sivil siyaset üzerinde etkili olmuş ya da olmak istemiştir. Özellikle 1950'de DP'nin iktidara gelmesinden sonra daha da hareketlenen, inişli-çıkışlı bir görünüm veren asker-sivil ilişkileri, Türkiye'de siyasetin vazgeçilmez bir parametresi haline gelmiştir.

Bu bağlamda, DP'nin Atatürk döneminden beri Türkçe olarak okunmakta olan ezanın yeniden Arapça okunmasına izin vermesi, ordu içerisinde lâiklik konusunda hassas olan kesimlerin tepkisini çekmiştir. Türkiye'nin Kore'ye asker göndermesi sonucu NATO'ya üye olması ve özellikle genç subayların ABD gibi Batı ülkelerindeki gelişmiş askerî teknolojileri ve askerlerin yüksek yaşam standartlarını görerek Türkiye'nin bunlardan mahrum olmasından DP'li yöneticileri sorumlu tutması, asker ile DP arasındaki ilişkilere yeni bir boyut kazandırmıştır.

1955 yılında meydana gelen 6-7 Eylül olaylarından sonra ülkede sürekli artan siyasî gerilim, ekonominin kötüye gitmesi ve muhalefetin sertleşmesi gibi nedenlerle DP Lideri Adnan Menderes, soğukkanlılığını giderek kaybetmiş ve otoriter kararlar almaya başlamıştır. Bu ortamda, Menderes ve DP'li yöneticilerin özellikle askerinin büyük saygı duyduğu İnönü ile de sert tartışmalara girmesi, askerinin tepkisini artıran bir diğer konu olmuştur.

1960'a yaklaşılırken, ülkedeki gerilimin siyasî bir kutuplaşmaya dönüşmesi ve İnönü'nün yurt seyahatlerinde bazı şehirlere girmesine izin verilmemesi, mevcut sorunları daha da büyütüştür. DP'nin 1960'da bir Tahkikat Komisyonu kurarak CHP'nin siyasî faaliyetlerini durdurmasını, İnönü'nün Meclis kürsüsünden "Şartlar olgunlaşırsa ihtilâl meşru olur. Bu yolda devam ederseniz sizi ben de kurtaramam" şeklindeki tepkisi izlemiştir. Ardından ülkede öğrenci olayları başlamış, çıkan olaylarda hayatını kaybedenler olmuş, toplumsal olaylar kontrol edilemez duruma gelmiştir.

Sonunda asker, 27 Mayıs 1960 tarihinde siyasete müdahale etme kararı almış ve bir askerî darbeyle ülke idaresine doğrudan el koymuştur. 27 Mayısçılar, Cumhurbaşkanı Bayar ve Başbakan Menderes'le birlikte tüm DP'li vekil ve yöneticileri tutuklayarak Yassıada'daki Yüksek Adalet Divanı'nda yargılamış, 1 yıl kadar süren bu yargılama sonucunda Başbakan Adnan Menderes hakkında idam kararı verilmiş ve Menderes, darbe sonucu idam edilen bir başbakan olarak Türkiye Cumhuriyeti tarihindeki yerini almıştır.

27 Mayısçılar, 1961 Anayasası'nı yürürlüğe soktuktan, Milli Güvenlik Kurulu, Anayasa Mahkemesi gibi kontrol mekanizmaları oluşturduktan sonra yeniden siyasî partilerin kurulmasına ve genel seçimlere izin vermiştir. Seçimler sonucunda Türkiye'nin ilk koalisyon hükümeti olan CHP-AP Koalisyon Hükümeti kurulmuş ve askerinin büyük saygı duyduğu İsmet İnönü başbakan olarak 4 yıl daha görev yapmıştır. Askerler, hükümet kurulurken sivil siyasetçilerden 27 Mayıs'ın darbecilere kazandırdığı hakların korunacağı ve darbenin lideri konumundaki Orgeneral Cemal Gürsel'in Cumhurbaşkanı yapılacağı konularında garanti almışlardır. Sonuç olarak, 27 Mayısçıların lideri Gürsel, Türkiye Cumhuriyeti'nin 4. Cumhurbaşkanı olmuştur.

1965 yılında yapılan genel seçimleri ise siyasete yeni girmiş ve 1 yıl önce Adalet Partisi'nin başına geçmiş olan Süleyman Demirel kazanmış ve tek başına hükümet kurarak başbakanlık görevine başlamıştır.

Bu dönemde, eski DP'lilerin affı ve siyasî haklarının iade edilmesi tartışmaları, tırmanmaya başlayan sağ-sol gerilimi, ABD karşıtlığı ve özellikle Türkiye İşçi Partisi'nin Meclis'te olması nedeniyle güçlenen sol faaliyetler gibi konular, askerle Adalet Partisi arasında sürekli gerilime neden olmuştur. 1970'lere yaklaşıırken, ABD'nin Türkiye'deki afyon üretiminin tümüyle durdurulmasını istemesi ve Demirel'in buna yanaşmaması nedeniyle meydana gelen diplomatik gerilim de Adalet Partisi'ni zor durumda bırakmıştır.

Ülkede toplumsal gerilimin sürekli artması, sağ-sol çatışmalarının silahlı boyuta ulaşıp ölümlere neden olmaya başlaması, Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (DİSK)'nin kitlesel eylemleri, grevler, fakülte işgalleri gibi öğrenci olaylarının artması nedeniyle 1971'e gelindiğinde ülke yine bir kriz durumundadır.

Sivil siyasî otoritenin sürekli zayıflaması ve toplumsal olayların kontrolden çıkması, ordu içerisindeki müdahale yanlısı kliklerin yeniden devreye girmesiyle sonuçlanmış ve ordunun komuta kademesi, 12 Mart 1971 tarihinde Başbakan Demirel'e bir muhtıra vererek istifa etmesini istemiştir. İstifa talebi kabul edilmezse, ordu ülke yönetimine 1960'da olduğu gibi yine doğrudan el koyacaktır.

Demirel, ordunun baskısına direnememiş ve aynı gün istifa etmiştir. Böylece, Türkiye Cumhuriyeti'nin ikinci askerî müdahalesi olan 12 Mart 1971 Askerî Müdahalesi de gerçekleşmiştir. 12 Martçılar, 27 Mayısçılardan farklı olarak iktidardaki partiyi kapatmamış, iktidardan uzaklaştırmış ve uygun gördüğü isimlerden oluşan hükümetler aracılığıyla ülkeyi yaklaşık iki buçuk yıl yönetmiştir.

27 Mayıs 1960 ile başlayan ve 12 Mart 1971 ile pekişen ordunun siyasete müdahale geleneği, 12 Eylül 1980'deki yeni darbeyle devam edecek, 12 Eylül rejimi tüm siyasî partileri kapatacak, tüm siyasî liderlere siyaset yasağı getirecek ve önceki iki müdahaleden çok daha kapsamlı değişiklikler gerçekleştirecektir. 12 Eylül 1980'den 17 yıl kadar sonra gerçekleşecek olan 28 Şubat 1997 sürecinin sonucundaysa, dönemin başbakanı Necmettin Erbakan istifa etmek zorunda kalacak ve seçilmiş hükümet de iktidardan düşecektir.

Bibliyografya

Kitaplar

- Ahmad, Feroz. (2007), *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)*, 3. Baskı, Hil, İstanbul
- Bila, Hikmet. (2008), *CHP: 1919-2009*, 4. Baskı, Doğan Kitap, İstanbul
- Birand, Mehmet Ali. (2007), *12 Mart: İhtilâlin Peңçesinde Demokrasi*, (8. Baskı), İmge, Ankara
- Birand, Mehmet Ali. (1991), *Demirkırat: Bir Demokrasinin Doğuşu*, Milliyet, İstanbul
- Bozbeyli, Ferruh. (2000), *Alaca Siyaset*, İstanbul: Babıalı Kültür Yayıncılığı
- Çavdar, Tevfik. (2004), *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi*, (3. Baskı), İmge, Ankara
- Demirel, Tanel. (2004), *Adalet Partisi: İdeoloji ve Politika*, İletişim, İstanbul
- Erhan, Çağrı, (2002), "ABD ve NATO'yla İlişkiler", *Türk Dış Politikası, Cilt 1 (1919-1980)*, (6. Baskı), (Editör) Baskın Oran, İletişim, İstanbul, s.681-715
- Fırat, Melek M. (1999), *1960-71 Arası Türk Dış Politikası ve Kıbrıs Sorunu*, Siyasal Kitabevi, Ankara
- Hale, William. (1991), *Turkish Politics and Military*, Routledge, London
- Hale, William. (1994), *Türkiye'de Ordu ve Siyaset (1789'dan Günümüze)*, (Çeviren) Ahmet Fethi, Hil, İstanbul
- Kili, Suna. (1976), *1960-1975 Döneminde Cumhuriyet Halk Partisi'nde Gelişmeler*, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul
- Öymen, Altan. (2009), *Öfkeli Yıllar*, (8. Baskı), Doğan Kitap, İstanbul
- Özdemir, Hikmet. (2007), *Atatürk'ten Günümüze Cumhurbaşkanları Seçimleri*, Remzi Kitabevi, İstanbul
- Öztuna, Yılmaz, Gökdemir, Ayvaz. (1987), *Türkiye'de Askerî Müdahaleler*, Tercüman, İstanbul
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2008), *Milletvekili Genel Seçimleri (1923-2007)*, TÜİK, Ankara

Resmî Yayınlar

- Türkiye Büyük Millet Meclisi. (1969), *Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi*, Cilt 54
- Türkiye Büyük Millet Meclisi. (1950), *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem 9, Cilt 1
- Türkiye Büyük Millet Meclisi. (1953), *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem 9, Cilt 26
- Türkiye Büyük Millet Meclisi. (1960), *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem 11, Cilt 13
- Türkiye Büyük Millet Meclisi. (1961), *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem 1, Cilt 1
- Türkiye Büyük Millet Meclisi. (1965), *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem 2, Cilt 1
- Türkiye Büyük Millet Meclisi (1966), *TBMM Tutanak Dergisi*, (Birleşik Toplantı), Cilt 5
- Türkiye Büyük Millet Meclisi (1966), *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem 2, Cilt 2
- Türkiye Büyük Millet Meclisi (1966), *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem 2, Cilt 7
- Türkiye Büyük Millet Meclisi (1969), *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem 2, Cilt 36

Türkiye Büyük Millet Meclisi (1970), *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem 3, Cilt 6
Türkiye Büyük Millet Meclisi (1973), *TBMM Tutanak Dergisi*, (Birleşik Toplantı), Cilt 12
T.C. Resmî Gazete, 14 Haziran 1960, no.10525
T.C. Resmi Gazete, 22 Ağustos 1960, no.10584
T.C. Resmi Gazete, 20 Temmuz 1961, no.10859
T.C. Resmi Gazete, 9 Ağustos 1966, no.12370
T.C. Resmi Gazete, 7 Haziran 1971, no.13858

Gazeteler

Akşam, 1 Mayıs 1959
Akşam, 3 Nisan 1960
Akşam, 19 Nisan 1960
Akşam, 12 Temmuz 1960
Akşam, 4 Ağustos 1960
Akşam, 15 Ekim 1960
Akşam, 14 Ekim 1965
Akşam, 8 Kasım 1964
Akşam, 16 Şubat 1969
Cumhuriyet, 28 Ocak 1954
Cumhuriyet, 12 Şubat 1961
Cumhuriyet, 1 Aralık 1964
Cumhuriyet, 2 Aralık 1964
Cumhuriyet, 13 Haziran 1968
Cumhuriyet, 12 Aralık 1970
Cumhuriyet, 13 Mart 1971
Cumhuriyet, 15 Mayıs 1972
Gece Postası, 16 Eylül 1961
Hürriyet, 29 Nisan 1960
Hürriyet, 18 Eylül 1961
Hürriyet, 27 Ekim 1961
Hürriyet, 8 Temmuz 1966
Hürriyet, 15 Temmuz 1966
Hürriyet, 25 Mayıs 1969
Hürriyet, 4 Mart 1971
Hürriyet, 12 Mart 1971

- Hürriyet*, 21 Mart 1973
Hürriyet, 26 Aralık 1973
Milliyet, 13 Temmuz 1960
Milliyet, 30 Kasım 1964
Milliyet, 13 Ekim 1969
Milliyet, 19 Mart 1971
Milliyet, 5 Kasım 1972
Son Posta, 26 Temmuz 1950
Tercüman, 11 Temmuz 1961
Tercüman, 21 Kasım 1961
Ulus, 15 Mayıs 1969
Yeni Asır, 30 Eylül 1960
Yeni İstanbul, 17 Eylül 1961